

Arstiteaduskond stalinlike pseudoteaduste haardes

KEN KALLING

Sissejuhatus

Teaduse ajaloo kursis olijad teavad stalinlikus NSV Liidus aset leidnud moonutusi bioloogiateaduses, eeskätt peavoolu geneetika (toonases poliitilises slängis mendelismi-morganismi-veismanismi¹) eitamist. Nähtus, tuntud ka kui lõssenkism, seostus peaasjalikult põllumajandusega, seda nimetatigi agrobioloogiaks ning sellel oli lisaks Trofim Lõssenkole (1898–1976) ka teisi tuntud käilakujusid, nt Ivan Mišurin (1855–1935). Stalinlike kampaaniate kohta Eesti bioloogias ja põllumajanduses võib lugeda Anu Raudsepa ja allakirjutanu artiklitest² ning Hans Trassi (1928–2017), Viktor Masingu (1925–2001) ja Erast Parmasto (1928–2012) mälestustest.³ Siiski tasub meeles pidada, et ahistamine ei piirdunud vaid kolhoosnike ja loodusteadlastega, kannatas ka arstiteadus. Meditsiini tabasid li-

¹ Vihje praegu üldtunnustatud pärilikkusõpetusele alusepanijatele, kelleks olid Gregor Mendel (1822–84), Thomas Hunt Morgan (1866–1945) ja August Weismann (1834–1914).

² Anu Raudsepp, „Lõssenkism ja Tartu Ülikooli bioloogiaosakond stalinismi ajal“, *Ajalooline Ajakiri*, ½: (2009), 179–196; Ken Kalling, „Stalinistlikud pseudoteadused põllumajanduse taustategureina“, *Eesti Põllumajandusmuuseumi Aastaraamat*, 1 (2007), 105–115; Ken Kalling, „Me ei oota looduselt armuande, vaid võtame need ise!“, *Horisont*, 1 (2017), 40–45.

³ Hans Trass, *Üksi ja ühes: mnemograafia* (Tartu: Ilmamaa, 2002); Viktor Masing, *Sammud samblas ja liivas: meenutusi möödunud ja teatmeid tehtust* (Tartu: Vanemuise Seltsi Kirjastus, 1999); Erast Parmasto, „See kurikuulus augustisesisioon“, *Eesti Loodus*, 11 (1988), 728–730.

saks Ivan Pavlovi (1849–1936) õpetuse vulgaarne tõlgendamine ning Olga Lepešinskaja⁴ (1871–1963) väärteteooria pealesurumine.

Käesolev artikkel keskendub meditsiini valdkonnas neil aastail toimunule, püüab olla täienduseks Helbe Merila-Lattiku ülevaatele arstiteaduskonnas aset leidnud stalinlikest repressioonidest, samuti Lembit Raidi, Milvi Hirvlaane ja Arnold Jannuse (1919–2015) kirjutistele.⁵ Eesmärk on vaadelda stalinlike pseudoteadusi kui peatükki Eesti mõtteloost.

Nälg ideologiseeris bioloogia

NSV Liidus, kus teadus ja selle rakendamine olid üldiselt kõrgel tasemel, toimus bioloogiateaduses 1930.–50. aastatel paraku hoopis taandareng. Toona mujal maailmas tooni andnud ja nüüdisaegse geneetikani viinud pärilikkusõpetuse eitamisel oli ideoloogilisi põhjusi, näiteks kahtlustas vulgaarmaterialistlik bolševistlik lähenemine pärilikkusaine põlvkondadevahelises edasikandumises (nii nagu seda enne 1953. aastal toimunud kaksikheeliksmudeli avastamist ja tänapäevase molekulaargeneetika tekkimist ette kujutati) justkui sisalduvat surematuse ideed. Kirjutati: „... on ju „pärilikkuseaine“ müstilise, tunnetamatu, mitteeesemelise iseloomuga, mida tunnistavad ka veismanistid ise, ja see viib tema tekkimise seletamisele üleloomulike põhjustega.“⁶

Olulist rolli stalinlike pseudoteaduste sünnis mängis vene ksenofoobia ja messianism, mis tunnistas vaid „kodumaise“ teaduse prioriteetsust. Seda mõtteviisi võimendasid Üleliidulise Kommunistliku

⁴ Mitte segi ajada samanimelise kuulsa nõukogude balletitantsijaga, kes elas aastatel 1916–2008.

⁵ Helbe Merila-Lattik, „Rahvusliku õppe- ja teaduskaadri hävitamise katsed Tartu ülikooli arstiteaduskonnas aastatel 1940–1952“. *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 28 (1993), 19–35; Lembit Raid, „Tartu ülikool stalinistlikus parteipoliitikas aastatel 1940–1952“. *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 25 (1991), 12–33; Lembit Raid, „Tartu ülikool pärast EK(b)P Keskkomitee 1950. aasta märtsipleenumit“. *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 27 (1993), 14–20; Milvi Hirvlaane, „Poliitiliste ümberkorralduste mõjust Tartu Ülikooli teadustöö olukorrale aastail 1944–1950“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 22 (1) (1989), 154–175; Arnold Jannus, „Mälestusi Tartu ülikooli arstiteaduskonna formeerimisest Eestis sõjaeelseil ja järgseil aastail“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 24 (1989), 93–108.

⁶ Andrei Bahharev, *I. V. Mišurini õpetuse teaduslik-ateistlik tähtsus* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955), 6.

(bolševike) Partei Keskkomitee poolt aastail 1946–48 vastu võetud hulk ideoloogiaotsuseid, mis olid suunatud nn uue kultuuripoliitika kohandamisele. Eestis kujunes sel pinnal välja kohalik parteipoliitika eesmärgiga kärpida haritlaskonna tiibu. Kuigi esialgu otseselt teadust ei mainitud, avaldasid erinevad stigmatiseerivad märksõnad („kosmopolitism“, „lääne ees lõimitamine“ jmt) tahes-tahtmata mõju ka teadlastele. Sealjuures ei olnud tegemist mitte nii väga teadusteoreetilistele küsimustele tähelepanu pööramisega, vaid (rääkides olukorrast Eestis) ühe võttega rünnata nn kodanlikke natsionaliste.⁷

Bioloogia ideologiseerimist ning sedakaudu teaduse taandarengut põhjustas niisiis totalitarismi tingimustes teadusringkondades peetud võitlus võimu pärast. Tuntuim juhtum teadlaste vastu suunatud otsesest riiklikust vägivallast oli taimegeneetik Nikolai Vavilovi (1887–1943) vangistamine valesüüdistuse alusel 1940. aastal ja surm vanglas.

Ideoloogiliselt tekitas nõukogude pseudoteadusi ka see, et NSV Liidus eeldati mis iganes vallas tehtava töö puhul selle põhimõtteliselt uut ja endisele (vanale – „reaktsioonilisele“) vastandumist. Küsimus oli nn dialektikas – sotsialistlikus formatsioonis pidi ka teadus seisma uutel alustel võrreldes eelnenud ajastutega: „Ideede vahel käib terav võitlus, uus aga kohtab alati vastupanu vana poolt. Kuid meil, Nõukogude Liidus, võidab alati uus.“⁸

Olukorrale, kus bioloogiateooriaid hakati jagama ideoloogiliselt „õigeteks“ ja „valedeks“ ja inimesi selle alusel represseerima, andis erilise hoo riigis valitsenud nälg. Vaatamata punase Venemaa edusammudele industrialiseerimises, tervishoius jm, valitses riigis kogu selle ajaloo vältel toiduainete puudus. Selle põhjuseks oli sundkollektiviseerimine, kuid ideoloogilise võitluse tandriks sai ka bioloogia. Seostus ju bioloogia otseselt sellega, mis ja kui hästi põllul kasvas. Siinkohal kerkis esile Trofim Lõssenko, teadlasest aferist, kes oskas mõjutada riigi juhtkonda. Riigijuhid nõudsid tulemusi, kuivõrd aga akadeemiline teadus kiiret lahendust ei pakkunud, loodi müüte „talupoeg-teadlastest“ ja „tare-laboratooriumidest“, mis olevat lahendanud erinevaid probleeme mängleva kergusega. Lõssenko enda isa

⁷ Raid (1991), 15.

⁸ Trofim Lõssenko, „Miks kodanlik teadus astub välja nõukogude teadlaste tööde vastu?“ *Agrobioloogia* (Tartu: RK Riiklik Kirjastus, 1949), 686.

näiteks olevat talinisu ikaldudes suutnud järelejäänud seemnevilja kevadel maha külvates (enne seda vernaliseerides⁹) ohtralt saaki saada.¹⁰ Niisiis, kui Jossif Stalin (1878–1953) tõi kolhoosnikke („praktikuid“) teadlastele („teoreetikutele“) eeskujuks, pidid viimased arvestama sellega, et nad on kõrgendatud ja väga ebameeldiva tähelepanu all. Tekitatud vaimne surve aitas teadlaskonda manipuleerida. Edaspidi oleme tunnistajaks „enesekriitika“ lainetele ning pealekaebamistele. Venemaa poolt annekteeritud Eestis panustasid hirmuõhkkonna loomisse ka 1949. aasta küüditamine ja 1950. aastal korraldatud repressioonid rahvusliku haritlaskonna vastu.

Agrobioloogias rõhutati, et „praktika on tõe kriteerium“. Tekkisid uued teadusasutused, mille eesliide oli eksperimentaal-, Eestis näiteks Eksperimentaalbioloogia Instituut ning eksperimentaalse ja kliinilise meditsiini instituudid (EKMI).¹¹ Veel 1963. aastal rõhutas toonane (aastatel 1950–68) Eesti NSV Teaduste Akadeemia (ENSV TA) president Johan Eichfeld (1893–1989), võrreldes omavahel bioloogiateaduse „mitšuurinlikku“ ja „formalistlik-geneetilist“ suunda (ta ise esindas mitšuurinlasi), et esmajärjekorras tuleks uurida empiirilisel arenemise ja pärilikkuse seaduspärasusi ning õppida neid kasutama praktikas, põllumajanduses. Teine tee – aminohapete tundmaõppimine – oleks kahtlane, sest „võimalike kombinatsioonide arv on määratu suur“.¹²

Päris ilma teooriata siiski ei saadud. Siin toetus agrobioloogia muu hulgas Ivan Mitšurinile. Mainitu teatas juba 1923. aastal, et Mendeli seadused sordiaretuses ei kehti.¹³ Teaduskeelt kasutades võib väita, et Mitšurin ei tunnistanud pärilikkusmehhanismide puhul dominantsust ja retsessiivsust, vaid leidis, et sõltuvalt organismi arengutingimustest ja/või -faasist võib üks ja sama tunnus olla kord

⁹ Vernalisatsioon – õite moodustumise esilekutsumine pikemaajalise madala temperatuuri toimel. T. Lössenko kasutas siinkohal terminit jarovisatsioon – vt: Trofim Lössenko, *Jarovisatsiooni teoreetilised alused* (Tartu: RK Teaduslik Kirjandus, 1947).

¹⁰ David Joravsky, *The Lysenko Affair* (Chicago & London: Chicago Univ. Press, 1986), 60.

¹¹ Esimene rakendusuuringutele keskendunud eksperimentaalmeditsiini instituut asutati Peterburis juba 1890. aastal. See oli ühtlasi esimene teadusinstituut Vene riigis. Autor tänab professor Lembit Allikmetsa, kes sellele tähelepanu juhtis.

¹² ERAF, 6202-4-10, l. 43–44.

¹³ Joravsky, 48.

retsessiivne, kord dominantne. Soovitud tunnuste domineerima kalutamine – mõjutades taimi erinevate keskkonnamõjutustega, arvestades sealjuures taime arenguetappi – oligi n-ö mitšuurinlik meetod. Seda mõtteviisi arendas edasi Lössenko, kelle definitsiooni kohaselt ei iseloomustaks organisme mitte pärilikkus, vaid soodumus reageerida keskkonnamõjudele, n-ö loomus.¹⁴ Pärilikkusest kõneldi kui „konservatiivsusest“ või „tasakaaluolekust“. Teaduse eesmärk – eeldusel, et esiplaanil püsis rakenduslik pool, nt sordiaretus või „looduse ümberkujundamine“ – olnuks seda tasakaalu kõigutada.

Lössenkism oli neo-lamarkistlik, st tunnistas indiviidi elu jooksul omandatud tunnuste edasi pärandumist. Lähtuti nn pangeneesi teooriast, mis oli antiikaega ulatuv õpetus, mille kohaselt tekiks pärilikkusaine kogu kehas, liiguks edasi sugunäärmetesse ning satuks seal sugurakkudesse. Hiljem toetasid seda teooriat juba paljud uusaeagsed evolutsiooniteoreetikud, sh Jean-Baptiste Lamarck (1744–1829). Viimasena mainitu uskus, et pärilikkusainet tekiks enam neis kehapiirkondades, mida rohkem kasutatakse. Niisiis oleks järglastel need piirkonnad ka enam arenenud. Sellise, sisuliselt holistliku¹⁵ lähenemise piltlikustamiseks tasub veel tsiteerida Johan Eichfeldi: „Mitšuurinlased näevad pärilikkust kätketuna kogu organismi, mitte vaid „sugurakkude geenidesse“.“¹⁶

Usk omandatud tunnuste edasikandumisse saavutas lössenkismi puhul äärmuslikema väljundi kiusatuses eitada bioloogilist liiki kui sellist. Usuti, et kasvutingimustega manipuleerimine võib päädida sellegagi, et külvatud nisust võrsub rukis, või siis – kui põld unarusse jäetakse (mida juhtus sagedamini) – umbrohi.¹⁷ Arstiteaduses hakkasid sellisest mõtteviisist lähtudes kõlama arutlused, mis panid näiteks kahtluse alla mikroobide ning viiruste põhimõttelise erinevuse.

Agrobioloogia tõrjus NSV Liidus mendelistlikku geneetikat järjest enam tahaplaanile ning saavutas 1948. aastal, pärast Lössenko

¹⁴ Lössenko, *Pärilikkusest ja selle muutlikkusest*, 4.

¹⁵ Õpetus, mis rõhutab terviku prioriteetsust selle osade ees ning kus terviku käitumine ei ole taandatav osade käitumise summale. Holismi vastand on partikularism, meditsiinilise lokalism.

¹⁶ ERAF, 6202-4-10, l. 39–40.

¹⁷ Lössenkismi suhtumisest liiki kui bioloogilisse ühikusse, vt: Trofim Lössenko. „Uusi seisukohti liigi kohta bioloogiateaduses“. *Sotsialistlik Põllumajandus*, 12 (1950), 888–895.

agressiivset sõnavõttu üleliidulise põllumajandusteaduste akadeemia istungil täieliku (õnneks ajutise) võidu.¹⁸ Selle murrangu järel puhkes ka Ivan Pavlovi vulgaarsete tõlgenduste laine ning algas Olga Lepešinskaja ebateaduse võidukäik.

Ivan Pavlovi õpetuse vulgaarne tõlgendamine

Pärilikkuse eitamise peamine ideoloogiline sisu seisnes keskkonnamõjude absolutiseerimises organismi kujunemisel. Selline lähene mine sai endale liitlaseks Pavlovi reflekside õpetuse. Pavlovi tööde enamik ei vaja ümberhindamist, liiatigi algas Pavlovi kampaania alles pärast tema surma. Teisalt vähendas Pavlovi õpetuses sisalduv loogika 20. sajandi alguses alles kuju võtva pärilikkusõpetuse sõnumit, sest pidas loomsete organismide peamiseks vormijaks närvisüsteemi (tingimatuid ja tingitud reflekse), inimese puhul aga selle arenenuimat osa – kõrgemat närvitalitlust („ergulist tegevust“), kus samuti keskne koht refleksidel. See nn nervismi (närvismi) õpetus taandas eluprotsesside mõistmise neurofüsioloogia pinnale ning kipus meditsiinis eitama lokalistlikke käsitlusi, pärilikkust jms. Seda lähenemist saab piltlikustada kirjakohtade ühest Artur Linkbergi (1899–1970) neil aastail kirjutatud artiklist: „Vastandina välismaa autorite poolt püstitatud lokalistlikele vaadetele, käsitavad nõukogude kliiniklaste koolkonnad [...] maohaavandit mitte ainult ühe organi, vaid üldorganismi haigusena. Vastavalt sellele on nõukogude literatuuris kõikjal mao- ja 12-sõrmiksoolehaavandi asemel tarvitusel haavandtõbi. Selle juures haavandtõve tekitajaks ei loeta mingisugust üksikut, vaid tervet rida faktoreid [...] iga üksik organ, mis on seotud keskergukava abil nii sisemise kui ka välimise miljöoga, moodustab ühe osa organismi tervikkusest.“¹⁹

Sellised, nn reaktiivsusega seotud teemad olid õpetlaste seas arutlusel olnud juba 18. sajandil, mil püüti eluga seostatavaid nähtusi seletada läbi organismide, organite, kudede jms spetsiifiliste reageeringute erinevatele ärritajatele. 20. sajandil kujunes see lä-

¹⁸ Vt: Raudsepp, 180–182.

¹⁹ Artur Linkberg, „Haavandtõve kirurgiline ravi ja selle kaugtagajärjed teaduskonnakirurgia kliiniku haigematerjali alusel“. *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*. Arstiteaduskonna töid, vihik nr 40 (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956), 135–136.

henemine aktuaalseks immunoloogias. NSV Liidus aga rajati reaktiivsuse juurest sild lõssenkestlike kontseptsioonideni „tasakaalust“, selle „kõigutamisest“ jm.

Pavlovi nervismi õpetus oli holistlik, nähes tervikuna organismi, kuid ka organismi ja seda ümbritsevat keskkonda. Loodust ümber kujundades loodeti muuta seal elavaid objekte, uusi liike introduceerides pidanuks aga saama tekitada muutusi keskkonnas jne. Inimese puhul lisandus füüsilisele keskkonnale ühiskondlik (kus vallas bolševikud ka meelsasti „eksperimenteerisid“).

„Looduse ümberkujundamise“ juurest sai ehitada silla meditsiini juurde. Näiteks 1949. aastal, pärast ühte järjekordseid grandioosseid plaane arutanud kohalikku parteipleenumit, kirjutas EKMI juhataja Arnold Reiman (1903–63), et arstiteadus peab protsessiga kursis olema, kuivõrd soode kuivendamise (sellest jutt käis) tulemusel muutub ka kliima ning seega inimeste tervishoidlikud olud.²⁰ Näeme, et NSV Liidus esile tõusnud holistlik lähenemine viis meditsiini mõnes mõttes tagasi antiikse humoraalteooria juurde, mille puhul indiviidi (mikrokosmost) ei suudetud näha lahus makrokosmosest. Üks aspekt kõnesoleva, meditsiini kaua mõjutanud õpetuse juures oli see, et humoraalteooria raames ei saanuks rangelt võttes panna kahte sarnast diagnoosi (sest inimesed ehk patsiendid on kõik erinevad).²¹ Sarnase mõtteviisi esilekerkimist näeme 1940. aastate lõpu Eestis, kus EKMI tööplaanis kirjutatakse: „Instituudi uurimistööd [suunati] esmajärjekorras väliskeskkonna faktorite mõju senisest palju põhjalikumale uurimisele haiguste etiopatogeneesi ja konstitutsionaalse dispositsiooni selgitamiseks. Selleks hakati senisest põhjalikumalt uurima haiguste anamneesi individuaalselt ja haige ning tema sugukonna elu-olustikulisi tingimusi ühenduses keskkonna välisfaktorite toime selgitamisega.“²²

Pärilikkus ei jäänud siiski täiesti tagaplaanile. Pavlovi õpetuses leidis üks komponent, mis sobis hästi omandatud tunnuste edasi pärandumisse uskuvale lõssenkismile. Pavlovil oli teooria, et inimesel on tänu kõnele (mis on samuti ärritaja, st kutsub esile reflekse)

²⁰ ERAF, 6202-1-23, l. 88.

²¹ Humoraalteooria kohta vt: Ken Kalling, „Kommentaariid K. E. v. Baeri doktoritööle (tähistamaks 200 aasta täitumist selle kaitsmisest)“, *Eesti Arst*, 4 (2014), 237–240.

²² EAA, T-706-1-7, l. 9-10.

kujunenud n-ö sekundaarne signaalsüsteem. Oluline oli see, et kõne ja sellele reageerimine pidi olema esialgu toimunud tingitud refleksi tasemel, evolutsiooni käigus oli see nähtus aga muutunud kaasa-sündinud instinktiivseks tingimatuks refleksiks. Aset leidnud kvalitatiivne hüpe tõstnuks inimese ülejäänud loodusest „kõrgemale“, andes omakorda võimaluse ühiskondlikuks arenguks. Pavlovi järgi oluiks inimene evolutsiooniliselt loomast sama kaugel kui loom taimest, sest „matereria liikumisel järgnevad kõrgemad vormid erinevad põhjalikult eelnevatest madalamatest vormidest ja järelikult ei ole nendele redutseeritavad“.²³

Igatahes võtsid eespool kirjeldatud seisukohad Pavlovi loogikas kasutusele need isikud, kes tundsid pärast 1948. aastal toimunud Lõssenko sümbolset võitu soovivat olevat „hüpata“ „uue bioloogia“ „reele“. Korraga tundus riigis valitsevat konjunktuuri tajuvatele isikutele ka Pavlov olevat olnud mitšuurinlane.²⁴

Pavlovi ärakasutamist soodustas seegi, et 1949. aastal oli võimalik tähistada selle silmapaistva teadusmehe 100. sünniaastapäeva. Pidustuste käigus ilmnedki uue kultuse sünni sümptomid. Lõplikult kanoniseeris Pavlovi doktriini bioloogia, meditsiini, psühholoogia ja pedagoogika jaoks 1950. aasta juunis toimunud NSVL TA ja NSVL meditsiiniteaduste akadeemia füsioloogiaõpetuse probleemidele pühendatud ühine sessioon (hiljem räägiti sellest kui „kahe akadeemia teaduslikust sessioonist“).

Pavlovist sai ikoon, mida eriti arstiteadlastel kummardada tuli,²⁵ sealjuures tehti medikutele ülesandeks lähtuda „pavlovlikest meetoditest“ ka praktilises töös. See tähendas eeskätt katseid reflekside kujundamise abil (päevarežiim jms) haigete tervenemist kiirendada, samuti säästa neid äärmuslikest emotsioonidest, mis oleksid organismi reaktiivust kallutanud ebasoovitavas suunas („kaitsev ravire-

²³ V. Mirek, *I. P. Pavlovi õpetus ja loomariigi arenemise probleem*, (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954), 14–15. (Tegemist on iseenesest huvitava aspektiga nõukogude ideologiseeritud bioloogias, mis püüdis olla rangelt materialistlik, kuid antud juhul jõudis tagasi keskaegse olemise ahela juurde.)

²⁴ Nikolai Kremmentsov, *Stalinist Science* (Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 1997), 263.

²⁵ TÜR KHO, 129–164, l. 1. Vt ka: Voldemar Vadi, Akadeemik I. P. Pavlovi füsioloogiaõpetuse probleemid NSVL Teaduste Akadeemia ja NSVL Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia teaduslikul sessioonil 28. juunist kuni 4. juulini 1950. (Käsikiri, 1950.) TÜR KHO, 129–165.

žiim“). Tooni andis „pavlovlike meetodite“ seas aga nn uniravi (sel teemal kirjutanud autorid kasutasid sageli terminit „uneravi“²⁶). See tähendas, et praktikasse püüti viia Pavlovi õpetuses sisalduvat teooriat, mille kohaselt uni on sisemine kaitsev pidurdus, mis tervendab (regeneereerib) närvisüsteemi ja sealtkaudu kogu organismi.²⁷ Eriti oluks uni tähtis inimese puhul, kel mäletatavasti Pavlovi kohaselt kontrollinuks organismi toimimist kõrgem närvitalitus. Omal ajal seletati siin kirjeldatud lähenemist nii: „Kaasaegne füsioloogia vaatab pidurdust kui protsessi, mis kaitseb närvirakke ülekurnatuse eest ja soodustab spetsiifiliste närviprotsesside intensiivsuse vähenemise tõttu sünteesiprotsesside prevaleerimist lagunemisprotsesside üle ja seega närvikoe energiatagavara taastumist.“²⁸ Uinutitel-rahustitel oli toonastes ravivõtetes, eeskätt psühhiaatrias ja neuroloogias tõepoolest oma koht (on tänapäevalgi). Kampaania korras teemale lähenemine tõi aga uniravi huviorbiiti ka nakkushaigused ja haavaravi. Kirjutati isegi katsetest, mis justkui näitasid mürkide mõju puudumist narkoosi all olevatele katseloomadele.²⁹

Olga Lepešinskaja käsitus elusainest

Meditsiinis tähendas organismi terviklikkuse põhimõtte lokalistlike käsitluste hukkamõistmist. Esile kerkis n-ö funktsionaalne suund, kus tähelepanu all olid mitte morfoloogilised muutused, vaid patofüsioloogilised funktsioonihäired. Näiteks Tartu arstidele soovitati stalinlike kampaaniate kõrghetkel tähelepanu pöörata kõrgema närvisüsteemi mõjudele sisehaiguste patoloogias ja teraapias, mitte seni arstidele tuttav olnud raku- ja organpatoloogiale. Kirjutati: „Paljude sisehaiguste etioloogia ja patogeneesi küsimused, haiguste kulg, paranemisprotsessi ja paljude seni näiliselt küllalt selgitatud

²⁶ *Eesti keele seletava sõnaraamatu järgi: uneravi – unehäirete ravimine; uniravi – ravimine une abil.* – <http://eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=ravimine> (9.10.2017).

²⁷ Elise Käer-Kingisepp. „Pavlovi õpetuse juurutamisest komplekssete teemade lahendamisel.“ *TRÜ*, 16. mai 1952, nr 16, 2.

²⁸ H. Hanson, Lembit Tähepõld, „Süivesikute ainevahetusest ajukoos ja maksas ning askorbiinhappe mõjust sellele kestva medikamentoosse une puhul“, *TRÜ Toimetised*. Arstiteaduskonna töid, 40 (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956), 26–39.

²⁹ Populaarsel moel valgustab neid teemasid G. Kossitski, *Uni I. P. Pavlovi õpetuse valguses* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956), 49–52.

ravivahendite ja meetodite toimemehhanismi küsimused vajavad täielikku ümberhindamist ja lahendamist uutelt seisukohtadelt.³⁰ „Virhoviaanlusest“ – Rudolf Virchow (1821–1902) asetaskes esikohale keharakus aset leidvad protsessid (raku-/tsellulaarpatoloogia) ning pööras suurt tähelepanu patomorfoloogiale – sai edaspidi veel üks stalinlik sõnavärd „morganismi“ jt samasuguste kõrval.

Siinkohal tuleb rääkida veel ühest isikust, kelle tööd stalinlikele pseudoõpetustele bioloogias hoogu lisasid. Suhteliselt kõrges vanuses kerkis nõukogude teaduste taevasse Olga Lepešinskaja, üleliidulise eksperimentaalbioloogia instituudi tsütoloogia laboratooriumi juhataja. Tegemist oli teeneka revolutsioonilise liikumise tegelasega, kelle nn panus teadusesse seisnes Rudolf Virchowi rakuteooria „ümberlukkamises“.

Virchowit, kelle arvates saanuks elus rakk tekkida vaid eellasrakust ning kes oli üks neid teadusmehi, kes tõi eluteaduse tähelepanu keskmesse elusa raku sees aset leidvad protsessid, võis tõepoolest süüdistada kõiges edaspidi juhtunud, muu hulgas raku- ja molekulaarbioloogia, st „veismanismi-morganismi-jne“ sünnis. Lisaks sai Virchowile ette heita religiooni toetamist, usku loomismüüti (võis ju küsida, kust tulnuks Virchowi arvates esimene elus rakk – ega mitte Jumal loonud seda?!³¹) ning kõige elusa muutumatusse. Stalinliku bioloogia jaoks, mis armastas ise ennast kutsuda uueks darvinismiks,³² oli igasugune staatilisus vastuvõetamatu, oli ju Stalin ise korduvalt teadusteoreetilistel teemadel sõna võtnud, rõhutades „dialektika“ olulisust.³³

Lepešinskaja arvas end olevat tõestanud, et rakud tekivad ka mitterakulisest ollusest. Elusaineks nimetas Lepešinskaja „peamiselt valku-

³⁰ Dokument Voldemar Vadi isikuarhiivis, TÜR KHO, f. 129.

³¹ Nõukogude teadusel oli siin vastus varnast võtta. Eesti NSV-s koolis käinud on kuulnud akadeemik Aleksandr Oparini (1894–1980) hüpoteesidest elu (ise)tekkekohta. – vt: Aleksandr Oparin, Gavril Deborin, *Kaasaegne teadus elu tekkimisest maakeral: kokkuvõtte 19.–24. augustil 1957. a. Moskvast toimunud rahvusvahelise sümposiooni tulemustest elu tekkimise küsimustes* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959).

³² Vt nt: Johan Eichfeld, „Mitšuurinlik õpetus on uus etapp darvinismi arengus“, *Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–1950* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950), 363–375.

³³ Vt nt: Aleksandr Oparin, *Seltsimees J. V. Stalini keeleteaduse küsimusi käsitlevate tööde tähtsus nõukogude bioloogiateaduse arenemisele* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952).

dest koosnevat materjali, mis tingib ainevahetuse protsessi“. Tema töid tõlgiti ka eesti keelde ja nii võime lugeda, et „valkaine iga tilgakene, iga pisim osake, mis on võimeline ainevahetuseks, on elus ja võib teatavatel tingimustel areneda nähtavaks rakustruktuuriks. See olukord kummutab põhiliselt Virchow'i reaktsioonilise teooria selle kohta, et elu algab ainult rakust, et väljaspool rakku pole midagi elusat“.³⁴

Lepešinskaja apelleeris „uusimatele andmetele“, kuid tundub, et tema lähtealus oli pigem „vana“ teadus, nimelt 1866. aastal Ernst Haeckeli (1834–1919) loodud moneeride kontseptsioon. Tänapäeval tuntakse kunagisi moneere prokariotidena (eeltuimalised bakterid). Lisaks nägi Lepešinskaja raku tasemest madalamal toimivale elule kinnitust ka rakus enne pooldumist toimuvates protsessides. Siis tekkinuks rakus spetsiifiline „sõmerus“, mida ta pidas elusaks. Lepešinskaja kirjeldas raku pooldumisele eelnevaid mikroskoobis näha olevaid protsesse ning teadis nukleiinhapete rolli raku kujunemisel. Küsimus oli aga rõhuasetustes. Kuivõrd marksistlik dialektika ütles, et uus tekib vana rüpes, väitis ka Lepešinskaja, et pooldumisel ei teki kaks võrdset uut rakku, vaid tekivad ema- ja tütarrakk.³⁵

Ka algloomad paljunenuks Lepešinskaja ja tema järgijate teooria kohaselt mitte ainult jagunemise „vaid ka peenima sõmeruse eritamise teel“. Raku ontogenees algaks niisiis mingisugusest elusainest, kas rakus sees või rakuväliselt. Rakuvälise elu tekke tunnistamist Lepešinskaja poolt kinnitab seegi, et tema kirjutistes said kiita Matthias Jacob Schleiden (1804–81) ja Theodor Schwann (1810–82), Rudolf Virchow'i eelkäijad rakuteooria loomisel. Mainitute arvates võisid rakud tekkida kudede rakkudevahelises ruumis (nn kristalliseerumisteooria). Kahele sakslasele rakuvälise elu kirjeldajate nimekirjas lisas Lepešinskaja ka vene botaaniku Pavel Gorjaninovi (1796–1866).

Lepešinskaja õpetus toetas neid lõssenkiste, kes mängisid liigi mõiste suhtelisusega. Üks selline oli üleliidulise eksperimentaalveterinaaria instituudi mikrobioloogia osakonna juhataja Gevork Bošjan (1908–?), kes uskus kristallide, viiruste ja bakterite üksteiseks ülemineku võimalust.³⁶ (Tema oli ka, muide, üks väheseid, keda isegi siis, kui

³⁴ Olga Lepešinskaja, *Rakk ja tema tekkimine* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952), 5.

³⁵ Lepešinskaja, *Elu lähtel* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954), 78–80.

³⁶ Gevork Бошьян, *О природе вирусов и микробов* (Москва: Изд-во и тип. Медгиза, 1949).

Stalin oli veel elus ja lõssenkism-lepešinskism elujõus, kolleegid tugevalt kritiseerisid ning kelle laboratoorium peatselt peale Stalini surma, 1954. aasta algul suleti kui perspektiivitu teadusega tegelev asutus³⁷)

Lepešinskaja õpetusega haakus juba 1933. aastal esitletud nn kuderavi, mille üks väljatöötajaid oli akadeemik Vladimir Filatov (1875–1956).³⁸ Mainitu kasutas ravis erinevaid töödeldud kudesid (ka taimseid). Nt maksa, magu vms hoiti kõigepealt seitse päeva kolme-neljakraadises temperatuuris. Idee oli see, et kude peab asuma rasketes, kuid mitte surmavates tingimustes. Siis steriliseeriti materjali tunni jooksul autoklaavis 120 kraadi juures. Filatov kujutas ette, et protsessi esimeses faasis, mil rakud n-ö võitlevad elu eest, tekkinuksid neis erilised kaitsevahendid, mida akadeemik nimetas „biogeenseteks stimulaatoriteks“ (mis ei karda isegi 120 kraadi juures kuumutamist). Selliselt töödeldud koetükk pidanuks organismi viimisel (need siirdati naha alla) tugevdama elujõudu ja vastupanu- ning regeneratsioonivõimet.³⁹ Sarnaseid õpetusi tekkis teisigi, mõnd kasutatakse siiaaani (kuigi nende toime on ebaselge), üks selliseid on näiteks autohemoteeraapia. Õigupoolest võis ka vereülekannet kuderaviks pidada.⁴⁰

Lepešinskaja tegi kummarduse Pavlovi poole, kirjutades, et nii nagu kõiki protsesse organismis, juhib ka „elusainet“ närvisüsteem. Samuti arvas ta, et haigusi tuleb uurida organismi tervikluse seisukohast, lähtudes elusaine tähendusest haiguste arenemises ja väliskeskonna tegurite mõjust.⁴¹

Lepešinskaja jõuline esiletõus algas samuti 1948. aastal toimunud lõssenkismi kindlustumise järel. 1950. aastal loodi NSVL TA bioloogia osakonna juurde „mitterakuliste eluvormide uurimise“ üksus. 1952. aastal raporteeriti nimetatud asutuse töö tulemustest esinduslikul üleliidulisel konverentsil ning tõdeti tähelepanuväärseid saavutusi, sh uusi perspektiive ka meditsiinipraktikale: haava-

³⁷ Евгений Сковородин, История Ветеринарии. <https://skovorodinen.livejournal.com/8830.html> (2.10.2017); <http://bet-select.ru/tkanevaya-terapiya/> (2.10.2017).

³⁸ Kuderavi oli tupiktee, kuid see ei käi kogu akadeemiku töö kohta. Filatov töötas välja sarvkoe siirdamise meetodi (sh surnud doonoritelt pärit materjali kasutamise) ning temaga seostatakse ka kirurgias siiaaani nahasiirdamisel kasutusel oleva nahalapi plastika väljatöötamist.

³⁹ <http://medcrimea.ru/tkanevaya-terapiya-po-metodu-akademika-v-p-filatova.html> (2.10.2017).

⁴⁰ ЕАА, Т-720-1-5, l. 25.

⁴¹ Lepešinskaja (1952), 46.

ravis, nakkuste vastases võitluses, siirdamises jm. Leiti, et võitlus virhoviaanluse, veismanismi jms vastu peab jätkuma.⁴²

Kampaaniad tabavad Eestit

1948. aasta septembris peeti üleliidulise põllumajandusakadeemia augustisessioonile pühendatud TRÜ õppejõudude koosolek. Esialgne reaktsioon oli tagasihoidlik, kritiseeriti eeskätt vaid ilmunud õpikuid, enesekriitika käigus tunnistati, et on oldud liiga apoliitilised.⁴³ 1949. aasta märtsis (massiküüditamise eel ja järel) mindi juba isiklikumaks.⁴⁴ Järgnenud aastatel aset leidnud teadlaste vastu suunatud repressioonidel siin artiklis ei peatuta, sest eespool viidatud on olukorrast ülevaate andnud. Korrakem vaid üle, et vaatamata kasutatud sõnavarale näis lõssenkistlike, pavlovlike jm dogmade pealesurumise peamine eesmärk olevat olnud mitte muuta nii väga teaduslikke tõekspidamisi, vaid rünnata isiklikult selliseid teadlasi, kes olid hariduse saanud enne sõda. Eeskätt „endised“ inimesed pidanuks teed andma neile, kes kavatsesid nõukogude võimu tingimustes karjääri teha. Lisaks tuleb arvesse võtta, et ei surutud peale ainult pseudoteaduslikke teooriaid, vaid valitses üldine vene teaduse prioriteetsust rõhutav vaimsus. Näiteks 1949. aastal oli vene teadust tutvustavaid kampaaniaid kahel korral – kevadel ja sügisel, lisaks kõikvõimalike suurmeeste sünni- ja surma-aastapäevade meenutamine. Olulisim ettevõtmine vastavas vallas oli ülikooli ajaloo ümberkirjutamine, selle justkui 150. aastapäeva tähistamine 1952. aastal.⁴⁵

Lõssenkism oma klassikalisel kujul, senise pärilikkusõpetuse eitamisena, kehtestas ennast ka arstiteaduskonnas. 1949. aastal kirjutati: „Mitsurini-Lõssenko progressiivse bioloogia seisukohast [...] on vaja uurida kõiki neid tegureid, mis mõjustavad inimorganismi reaktiivsust [...] et ta muutub vastuvõtlikumaks haigustele [...] tugevdab organismi resistentsust ühe või teise kahjuliku teguri vastu.

⁴² EAA, 5311-7-108, l. 93–95.

⁴³ EAA, 5311-7-47.

⁴⁴ Raid (1991), 18.

⁴⁵ See on ka põhjus, miks alates 1940. aastate lõpust kohtas Eestis üha enam „ülevalt poolt“ tulnud korraldusi tegeleda teaduse ja meditsiini ajalooga (nt luua arstide seltsides meditsiiniajaloo sektsioonid) – vt: Ken Kalling, „Eesti arstiteaduslikud seltsid esimestel nõukogude aastakümnetel“, *Eesti Arst*, 2 (2012), 77–82.

Selle probleemi kaudu on võimalik läheneda ka küsimuse lahendamisele, kuidas on võimalik inimorganismi reaktiivsust tõhusalt muuta nii, et see positiivsena kujuneks pärilikuks.⁴⁶ Suundumus oli alanud juba mõne aasta eest ning keskset rolli oli sunnitud siin mängima Voldemar Vadi (1891–1951), teenekas sisearst ja õppejõud, kellelt ka eelnev tsitaat pärineb.

1948. aasta 10.–11. detsembril toimunud ENSV TA meditsiiniliste teaduste osakonna esimesel teaduslikul sessioonil jõudis osakonna juhataja Voldemar Vadi, ENSV TA akadeemik, esimene eestlasest NSV Liidu meditsiiniakadeemia korrespondentliige, oma avasõnavõttus peatselt Lõssenkoni, leides, et mitšuurinlikus valguses ei saa enam esiplaanil hoida endogeenseid faktoreid haiguste etiopatogeneesis. Vadi teadis, et nõukogude meditsiin on asunud mitšuurinliku bioloogia alusele ja võtnud omaks akadeemik Lõssenko uurimistega „küllalt selgelt“⁴⁷ tõestatud elavate organismide pärilikkuse muutumise võimaluse väliste elutingimuste mõjul. Eestis jäävat nüüd veel vaid lahti saada „arstiteadust ja eriti kliinilist meditsiini mõjustanud ebateaduslikkudest reaktsioonilistest ettekujutustest pärilikkuse ja konstitutsiooni muutumatuse kohta ja sellest tingitud väärast ettekujutusest pärilikkuse ja konstitutsiooni osatähtsuse kohta paljudel nn pärilikkude haiguste puhul“.⁴⁸

Jääb mulje, et professor Vadi oli juba oma sõjaeelses ja -aegses teadustöös jõudnud teemade juurde, mis aitasid teda sõjajärgses Eesti NSV-s tõusta olulistele ametikohtadele.⁴⁹ Juba varem alanud huvist teemade vastu, mis stalinismi tingimustes konjunktuurseks

⁴⁶ EAA, 5311-7-65, l. 39.

⁴⁷ Kõne trükitud variandis on selline kahtlus juba kadunud – vt: Voldemar Vadi, „Avasõna sessiooni avaistungil 10. detsembril 1948. ENSV TA Meditsiiniliste Teaduste Osakond“, *Teaduslik sessioon 10.–11. detsembrini 1948. a.* (Tartu: RK Teaduslik Kirjandus, 1949), 7.

⁴⁸ TÜR KHO, 129-58, l. 6–7.

⁴⁹ Vadi karjäärile võis kasuks tulla ka tema konflikt riigivõimuga sõjaeelse Eesti Vabariigi lõpuaastail, mil haridusminister andis 1939. aasta aprillis korralduse vabastada professor Vadi töölt kaitseseisukorra seaduse alusel (poliitilistel põhjustel riigi laimamine). President selle korralduse küll tühistas. Tüli oli tekkinud, kui Vadi juhtis tähelepanu sellele, et toonase Eesti Teaduste Akadeemia presidendi Karl Schlossmanni (1885–1969) doktorikraad ei pidanud seaduste alusel Eestis kehtima (Schlossmann kaitses kraadi Voronežis ülikooli sinna evakueeritud olles, Eesti aga Nõukogude Vene asjassepuutuvaid dokumente ei tunnistanud). Tüli tegelik põhjus oli muidugi sügavam ning lähtus vaikiva oleku aegse riigi katsetest Tartu Ülikooli tasalülitada. – Vt: ERA, 1108-5-929.

osutusid, annab kinnitust Vadi 1947. aastal ilmunud ülevaade mu-
daravist Eestis, selles leiab kirjakohti, milles autor lähtub loogikast,
mis sobis ka Pavlovi kultusele: „Muda mõjub nahale, sealt edasi
vegetatiivsele närvisüsteemile ning siitkaudu kogu vegetatiivsele
elule.“⁵⁰ Reaktiivsuse teemaga tegelesid ka Vadi õpilased, nt Kuno
Kõrge (1913–89), kes jätkas neid töid ka professor Vadi surma järel
1951. aastal (1963. aastal ilmus Kõrgelt kõneksoleval teemal ka dok-
toritöö baasil valminud raamat.⁵¹)

Kui 1946. aastal kinnitas Vadi töörühm tööplaani aastateks
1947–50 pealkirjaga „Organismi reaktiivsuse probleemi igakülgne
uurimine mitmesuguste haiguste ja patoloogiliste protsesside pu-
hul“, rõhutati: „Tänapäeva kliiniline meditsiin tahab uurida organis-
mi elulisi funktsioone igakülgsest koostõlastatult ja terviklikult.“⁵²
Vadi uskus, et nn Suure Isamaasõja kogemused võimaldasid selgi-
tada paljude haiguste patogeneesi ja arengut ühenduses sõjaolukor-
rast tingitud organismi muutunud reaktiivsusega. Sõja järel tõdeti
tuberkuloosi märkimisväärset levikut, muutusi täheldati reumatis-
mi, haavandahaiguse, nakkushaiguste, septiliste seisundite, vere-
rõhu muutuste jm haiguslike seisundite puhul.⁵³ Vadi kirjutas, et
niiviisi kerkis „uuesti üles organismi reaktiivsuse probleem ja selle
tähtsus paljude haiguste tekkimises ja arengus.“⁵⁴ Niisiis kavatse-
ti uurida, kuidas mõjub neurohormonaalne süsteem patoloogilistele
protsessidele ning erilist tähelepanu osutada mitmesugustele infekt-
sioonidele (eriti tuberkuloosile) ning reumaatilistele ning allergiliste-
le seisunditele ja vähktõvele. Muu hulgas oli plaan jälgida, kas

⁵⁰ Voldemar Vadi, *Eesti tervismuda: balneoloogiline uurimus* (Tartu : Teaduslik Kirjandus, 1947), 92.

⁵¹ Kuno Kõrge, *Organismi reaktiivsuse ja desensibiliseeriva ravi probleeme* (Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1963).

⁵² EAA, 5311-7-36, l. 5. Töö teostajateks oluks lisaks V. Vadile ka Herbert Nor-
mann (1897–1961), Kuno Kõrge (1913–89), Elmar Siirde (1910–88), Jüri Haldre
(1896–1949) ja Karl Kaur (1900–72).

⁵³ Siinkohal on huvitav teha kõrvalepõige psühhiaatria valda. Kogu maailm teab,
et Teise maailmasõja ajal hävitasid sakslased puudega inimesi (vt: Ken Kalling,
„Eesti vaimuhaigete saatus Saksa okupatsiooni aastail (1941–1944)“, *Eesti Arst*,
3 (2007), 183–192). Paraku oli ka sakslaste okupeerimata NSV Liidu aladel sõja
ajal vaimuhaiglates väga suur suremus, eeskätt tuberkuloosi. Mis iganes seda
tegelikkuses põhjustas, põhjendati seda olukorda kui kõrgema närvitalitluse sõja-
oludes häirimise tulemust. – *Tuberkuloos. Teatmik-käsiraamat arstidele* (Tallinn:
Eesti Riiklik Kirjastus, 1955), 309.

⁵⁴ EAA, 5311-7-36, l. 5.

neurohormonaalse süsteemi reaktiivsuse muutmise abil on võimalik neid haigusseisundeid mõjutada.⁵⁵ Vadi enda töö kõnesoleva „probleemi“ (uurimisteema) raames hõlmanuks reumatismi vallas tehtavaid uuringuid kliima, aastaegade, ekso- ja endogeensete faktorite, nakkuste, pärvuse, korteriolude, elukutse jne vallas.⁵⁶ Postuumselt ilmunud artiklis kirjutab Vadi: „Otsustavat osa reumatismi etiopatogeneesis [...] ei etenda meie arvates mitte mikroorganism, vaid makroorganismi reaktiivsus“,⁵⁷ ning et: „...organismi reaktiivsus, samuti ka kõikide allergiliste ja immunoloogiliste protsesside üldine füsioloogiline regulatsioon kui organismi ja väliskeskkonna suhete eri avaldumisvormid peavad olema väga tihedalt seotud närvisüsteemiga.“⁵⁸ Selliste seisukohtadega oleme jõudnud jälle Pavlovi õpetuse juurde.

Pavlovi kampaania arstiteaduskonnas ja kliinikutes

Ka Eestis moodustati Ministrite nõukogu 11. juuni 1949. aasta määrusega komisjon Ivan Pavlovi „100. aastapäeva mälestuse laiaulatuslikuks tähistamiseks ENSV-s“. Komisjoni esimees oli füüsikust akadeemik Jüri Nuut (1892–1952), liikmed teiste seas Voldemar Vadi, Arnold Reiman, Viktor Hion (1902–69, toona ENSV tervishoiuminister), Aleksander Valsiner (1903–72, vabariikliku õpetajate täiendusinstituudi direktor), Elise Käer-Kingisepp (1901–89, TRÜ füsioloogia professor).⁵⁹ Sama aasta septembris võttis ENSV TA parteiorganisatsioon vastu resolutsiooni, mis kohustas kõiki asjassepuutuvaid Pavlovi õpetusega tutvuma.⁶⁰ 1950. aasta jaanuaris toimunud üleliiduliste arstiteaduslike seltside („nõukogude teaduseüldsuse eelsalkade“) pleenumil tehti enesekriitikat lähtuvalt alanud Pavlovi

⁵⁵ *Ibid.*, l. 13.

⁵⁶ *Ibid.*, l. 15.

⁵⁷ Reuma etioloogias näis toona tooni andvat selle tõve infektsioos-allergiline päritolu. – Ülo Lepp, „Reumaatilise endoteliioosi patogeneesist ja diagnostikast“, *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*. Arstiteaduskonna töid, 40 (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956), 106.

⁵⁸ Voldemar Vadi, „Reaktiivsuse probleem reumatismi patogeneesis“, *TRÜ Toimetised*, Arstiteaduskonna töid, 36 (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954), 80–82

⁵⁹ TÜR KHO, 129-62, l. 17.

⁶⁰ ERAF, 6202-1-23, l. 99–101.

kampaaniast – seltsid polevat teinud piisavalt, et füsioloogiast saaks peamine tugi arstiteadusele.⁶¹ See sõnum jõudis ka ülikooli.

1951. aasta veebruaris toimus rektori ja arstiteaduskonna kateedrite nõupidamine Pavlovi õpetuse juurutamise teemal. Kohustati kõrvaldama metoodilised vead; teostama õppeprogrammide ja õpikute kriitilist arutelu ning iga töötaja „järelevaatust“; alustama „Pavlovi loenguid“; korraldama ekskursioone ning organiseerima Pavlovi-nimelise üliõpilaste teadusliku ringi. Teadusliku töö osas kohustati „juurutama Pavlovi organismi tervikliku uurimise meetodit“.⁶² 1951. aasta novembris külastas Tartut üleliidulise Pavlovi-nimelise füsioloogiainstituudi komisjon. See hindas füsioloogiakateedri (millel lasus suurim vastutus kampaania õnnestumiseks) õppeprotsessi ja teadusliku töö üldiselt rahuldavaks, kriitika osaliseks said kateedri juhataja (ja rektoraat) aga selle eest, et nad ei ole asunud võitlusse antipavlovlike tendentsidega „professor-õpetajaskonnas“.⁶³ Juba järgmise aasta jaanuaris toimus arstiteaduskonnas Pavlovi õpetuse süvendamiseks koosolek, kus füsioloogiakateedri juhataja professor Elise Käer-Kingisepp rõhutas, et Pavlovi teooria peab olema lähtekohaks kogu arstiteaduskonnale, kusjuures „ka kliinilised kateedrid peaksid kaaluma, kas üks või teine ravivõte on pavlovlik“. Mõned õppejõud said kritiseerida selle eest, et pole mõistnud, kuidas „arstiteaduse võit tuleb laboratooriumi katsete kaudu“.⁶⁴

1952. aasta alguses puhkes arstiteaduskonnas niisiis järjekordne enesekriitika laine.⁶⁵ TRÜ juurde loodi nn Pavlovi komisjon (komitee), mille juhatajaks määrati Elise Käer-Kingisepp.⁶⁶ Juba samal aastal – mil stalinlikus vaimus tähistati TRÜ 150. aastapäeva – ilmus kogumik, milles ka arstid valdavalt enda Pavlovi vaimus tehtud töid tutvustasid.⁶⁷

⁶¹ ERA, R-7-12-12, 3.

⁶² EAA, 5311-7-96, l. 13.

⁶³ Elise Käer-Kingisepp, „I. V. Pavlovi õpetuse rakendamine Tartu Riiklikus Ülikoolis“, *TRÜ*, 19. jaanuar 1952, nr 3, 2.

⁶⁴ „Pavlovi õpetuse rakendamine süsteemikindlamaks“. *TRÜ*, 23. veebruar 1952, nr 5, 1.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ Selle töö kohta, vt: Elise Käer-Kingisepp, „TRÜ Pavlovi komitee tegevusest“, *TRÜ*, 28. juuni 1952, nr 22, 2.

⁶⁷ *Teaduslikud tööd pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952).

Tartu haiglatesse oli Pavlov end juba sisse seadnud. 1951. aastal loodi Pavlovi komitee Tartu kliinilise haigla juurde. Novembris 1951 koostatud haigla „meditsiinilise teenindamise kontrollimise akt“ sedastab, et uutest ravimeetodeist rakendati muu hulgas uniravi ja kuderavi (viimase kohta allpool).⁶⁸ Tartu linna kliinilise nakkushaigla sama aasta aruandest loeme: „Pavlovi õpetuse põhimõtteid on püütud rakendada ravis ja põetuses: püütakse vältida või kergendada tähelepanu kõrvalejuhtimisega valulikke ja ärritavaid protseduure, jaoskondades püütakse säilitada vaikust [...] ravi, protseduurid, toitmised ja päevased puhkused teostada iga päev kindlatel kellaaegadel.“⁶⁹ Naistehaiglas tegeleti Pavlovi valguses valutu sünnituse teemadega.⁷⁰

Keskseks märksõnaks nii prekliinilistele erialadele kui ka kliinikule sai Pavlovi kampaania käigus nn uniravi, selle uurimine ja juurutamine. Uinutite (sest nende abil inimesed unne suigutati) uurimisel avanes lai tööpõld. Teema ei olnud päris võõras, sest nii mõnigi kaasahaaratu, nt Käer-Kingisepp ise, oli uinuteid uurinud juba enne sõda vabades oludes.⁷¹

Vajadus uinutite mõju uurida tekkis olukordadest, kus kestva medikamentoosse une rakendamine tõi kaasa ebasoovitavaid kõrvalnähte (erinevad „patoloogilised neurooloogilised sündroomid“, aga ka purjusolek).⁷² Sisekliinikus lahendati sellisel pinnal kujunenud probleem haavandtõve ravis nii, et senine ravi katkestati ning kasutusele võeti „sugestioonuneravi ja ravi tingitud reflektorsete unega, mis on lähedane füsioloogilisele unele“. Tingitud reflektorset und kutsuti esile platseebo-ravimiga (millest patsient eeldas unerohu).⁷³ 1951. ja 1952.

⁶⁸ EAA, T-399-1-117, l. 2.

⁶⁹ EAA, T-613-1-58, l. 13.

⁷⁰ EAA, 5311-7-108, l. 22.

⁷¹ Mis muidugi ei tähendanud, et varasemat tööd ei tulnuks ümber hinnata.

Käer-Kingisepp kirjutab, et tema poolt tehtud „ulatuslik töö uinutite alalt ei andnud küllaldaselt soovitud tagajärgi, kuna endise meetodikaga ei olnud üldse võimalik uurida une toimet, võis jälgida ainult narkoosi“. – „Pavlovi õpetuse rakendamine süsteemikindlamaks“, *TRÜ*, 23. jaanuar 1952, nr 5, l.

⁷² Artemi Vapra, „Tingitud reflektorsete uneravi rakendamise haavandtõvehaigetel“, *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Arstiteaduskonna töid*, 40 (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956), 99.

⁷³ Juhtus ka järgmine lugu: „Meie kliiniku materjalises esines juht, kus haige sai õe süü läbi võimaluse avada kapslit ja avastas selle sisu – imitaatori, mille tõttu häiriti uneravi tsükkel ka teistel haigetel.“ – Vapra, 100.

aastal raviti Tartu kliinilise haigla siseosakonnas sellisel moel 22 meespatsienti (uneraviks oli eraldatud ainult üks palat). Kokkuvõttes leiti, et tingitud reflektorne uniravi oli haavandtõve puhul efektiivne (eriti lühikese haiguskestuse ja kesknärvisüsteemi ülipinge nähtude puhul).⁷⁴ Ei ole teada, millal sisekliinikus uniravist loobuti.

Mõnes haiglas praktiseeriti seda veel ka pärast Stalini surma. Ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonnas on foto uniravi palatist ülikooli neuroloogia kliinikus, nelja voodis lebava patsiendiga 1955. aasta septembrist.⁷⁵ Närvikliinikus katsetati uniravi juba 1948. aastal, nelja voodiga palat seati sisse 1950. aastal.⁷⁶ Esimese aastaga raviti 39 haiget, neist ainult kaks meest. 1954. aastal kasutasid neuroloogid meetodit 50 haigel.⁷⁷ Funktsionaalsete häiretega patsiente hoiti narkoosi all keskmiselt kaks nädalat (pikim aeg 23 päeva), orgaaniliste kahjustustega inimesi kauem.⁷⁸ Neuroloogia-kliinikus tegeles uniraviga peamiselt 1950. aastal ülikooli lõpetanud Elena Tulmin (1926–92). Tema kohaselt olnuks uniravi näidustatud neurasteenia ja psühasteenia puhul, orgaanilistest haigestumistest *chorea minor*'i puhul. Uniravi efektiivsus kõigi teiste hüperkineeside puhul vajanuks veel uurimist.⁷⁹ Uniravi rakendati ka psühhiaatriakliinikus. Siin olid paljud Pavlovi kampaania käigus esile toodud meetodid juba tuttavad. Psühhiaatrias oli erinevaid uinuteid ravis pruugitud alates 19. sajandi lõpust.

Uniravi kasutamisest kirurgias kirjutab kirurg Arnold Seppo (1917–80). Näiteks põletuste ravis oli eesmärk suurendada patsiendi vastupanu šokogeensetele impulssidele. Selleks kombineeriti uniravi „vegetatiivseid funktsioone reguleerivate vahenditega“.⁸⁰ 1955 mais pidas Seppo loengu postoperatiivsetest tüsistustest kõhuõõne õõsorganite vigastuste puhul. Selgub, et juba sõja ajal oli Seppo kasutanud meeto-

⁷⁴ *Ibid.*, 103.

⁷⁵ TÜR KHO, F 109 283: 28.

⁷⁶ Virve Kull, *Uneravist Vabariiklikus Tartu Närvikliinikus akad. I. P. Pavlovi õpetuse alusel*. Auhinnatöö, TRÜ Neuroloogia kateeder, 1951, 12.

⁷⁷ EAA, 5311-7-128, l. 9.

⁷⁸ Kull, 16.

⁷⁹ Elena Tulmin, „Uneravi rakendamise närvisüsteemi orgaanilistel ja funktsionaalsetel haigestumistel.“ *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*. Arstiteaduskonna töid, 36 (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954), 31–32.

⁸⁰ Arnold Seppo. Poolt kehapinda ületavate termiliste põletuste ravi akadeemik I. P. Pavlovi õpetuse valguses. *Teaduslikud tööd pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale*. (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952), 437.

deid, mida nüüd võis uniravi raamides meenutada. Eesmärk haavatu- te ravis sealjuures ei olnud pikk kestev uni, vaid ööune tugevdamine: „Väga kaua organismi uinutite mõju all hoida on raskete vigastuste puhul kahjulik.“⁸¹ Ka siin püüti vähendada šokogeenseid ärritusi.

Ilmselt kõige ülevaatlikum kokkuvõte uurimisteedest „Uneteraapia füsioloogiline uurimine ja kliinikus rakendamine“ leidub TRÜ arstiteaduskonna 1954. aasta teadustöö aruandes.⁸² Ilmneb, et teemaga oli seotud teaduskonna 11 kateedrit, s.o füsioloogia, biokeemia, farmakoloogia, patofüsioloogia, patoanatomia, teaduskonna sisehaiguste, sisehaiguste propedeutika, hospitaal-sisehaiguste, neuroloogia, psühhiaatria ja kohtumeditiini, otorinolarüngoloogia ja oftalmoloogia kateeder. Uniravi kasutati veel stalinlike aastate lõppedeski. 1955. aasta oktoobris peeti uniravi teemal Tartus üleliiduline konverents.⁸³ Uniravi (uinutite) teemadel kaitsti Tartu ülikoolis mitu kandidaaditööd, viimane teadaolevalt 1958. aastal.

Olga Lepešinskaja „õpetuse“ mõju arstiteaduskonna tööle

Olga Lepešinskaja teooriate mõju akadeemilisele elule saab jälgida professor Albert Valdese (1884–1971) näitel. Areng, millele siin tunnustajaks oleme, viis (staatilise) patoanatomia juurest (dünaamilise) patofüsioloogia väärtustamise poole.

Valdese kohta meenutatakse, et tema loengud sisaldasid meditsiini põhitõdesid, mida 19. sajandi viiekümnendatel aastatel oli esimesena kirjeldanud saksa patoloog Rudolf Virchow [...] Valdes nimetas seda õpetlast nüüdisaja arstiteaduse alusepanijaks, oma distsipliini kõige tähtsamaks esindajaks, kelle jälgedes ka professor ise sammuvat.⁸⁴ Sellele meenutusele leiab kinnitust TÜ muuseumi fondis hoitavaid Valdese loengukonspekte sirvides. Selline rõhuasetus aga muutus. Piltlikustamiseks olusid, kus professor Valdesel tuli ühel päeval tööd teha, toogem tsitaat tema kolleegilt arstiteaduskon-

⁸¹ EAA, 5311-7-141. l. 28.

⁸² EAA, 5311-7-128, l. 3–17.

⁸³ *Тезисы Совещания по проблемам торможения и лечения сном 20–24 октября 1955 г.* (Tartu: Tartuski gosudarstvennyi universitet, 1955).

⁸⁴ Sulev Maramaa, *Legend elab. Albert Valdes eesti patoanatom* (Tartu: Tartu Ülikool, 2012), 101.

nast Voldemar Vadilt aastast 1949: „I. P. Pavlovi teened [...] aitasid kaasa füsioloogia ja füsioloogiliste meetodite sissetoomisele [...] endise osalt idealistlikel anatoomilis-lokalistlikel ideedel põhineva Virchow'i õpetuse asemele.“⁸⁵ Toodud seisukohavõtt Virchow'i suhtes oli veel küllaltki leebe, edaspidi kohtab sageli epiteeti „reaktsiooniline“. Ka Valdese 1950/1951. õppeaasta konspektidest võib lugeda, et ta on olnud sunnitud uusi tuuli arvesse võtma, kirjutades: „Patomorfoloogiliste muutuste sugenemine ja arenemine on kõige tihedamas seoses füsioloogiliste toimuste häiretega, seega ei saa patomorfoloogilisi muutusi käsitleda isoleeritult, oma ette, nagu seda tehakse Virchow'i tsellulaarpatoloogia mehhanistlike reaktsiooniliste kontseptsioonide järgi.“⁸⁶ Üks väljund sellistele väljaütlemistele oli patofüsioloogia suurem väärtustamine (patoanatoomia kõrval).

1952. aasta oktoobris saatis TRÜ teadusprorektor Eduard Martinson (1900–63) arstiteaduskonna dekaanile kirja, milles informeeris NSV Liidu haridusministeeriumi 13. augusti 1952. aasta käskkirjast pealkirjaga „Teadus- ja õppetöö ümberkorraldamisest histoloogias ja teistes valdkondades O. E. Lepešinskaja õpetuse valguses“. Ühtlasi teavitati TRÜ õpetatud nõukogu otsusest sellele käskkirjale reageerida. Küsimuse arutamiseks pidanuks kogunema arstiteaduskonna histoloogia, mikrobioloogia, bioloogia, biokeemia, füsioloogia, patofüsioloogia ja patoanatoomia kateedrid (lisaks matemaatika-loodusteaduskonna darvinismi ja geneetika kateedrid). Selleks ajaks oli juba kokku lepitud, kes peab koosolekul ettekande. Vastu tulnuks võtta ka resolutsioon, kus kirjas konkreetsed ettevõtmised.⁸⁷ Kuidas üleskutsele reageeriti, ei ole õnnestunud selgitada.

Lepešinskaja õpetusel, õigemini koolkonnal, mida ta esindas ning mis uskus mitterakulise elu olemasolusse, leidis konkreetne väljund kliinikumi töösse – see oli juba mainimist leidnud kuderavi. Lepešinskaja nimelt uskus, et mingid mitterakulised komponendid osalevad paranevates haavades uue rakulise koe loomisel. Väidetavalt olevat mõned NSV Liidu sõjakirurgid haavatute sidumisel kasutanud seepärast veriseid (kasutatud) sidemeid.⁸⁸ Eespool on juba

⁸⁵ Dokument Voldemar Vadi isikuarhiivis, TÜR KHO, f. 129.

⁸⁶ ÜAM _ 1517:3 Ar.

⁸⁷ EAA, 5311-7-108, l. 199.

⁸⁸ Lepešinskaja (1954), 87–89.

mainimist leidnud Vladimir Filatovi meetod, milles kasutati haavaravis jahutatud ja siis autoklaavis steriliseeritud kudesid. Ka Eesti arstid teadsid Filatovi meetodit, kasutamist leidis Tartus aga Nikolai Krause (1887–1950) nn konserveeritud kudede meetod.

Krause hoidis kudesid klo(o)ratsiidi (*Cloracidum*) lahuses viis kuus päeva (säilitada võis neid ligi kuu). Vahetult enne operatsiooni asetati koetükk NaCl isotoonilisse lahusesse, seejärel siirdati see naha alla või asetati haavale. Krause uskus, et tema meetodi taga on koes tekkiv proteolüüs (valkude lagunemine lahustuvateks ja organismile omastatavateks aineteks), mille käigus tekivad organismi ja selle kudesid tervendavad, stimuleerivad ja regenereerivad nn toitained. Klooratsiidi kasutati NSV Liidus sõja ajal ja järel haavade töötlemisel, selle ühendi oli välja töötanud Krause tööruhmn. Seda ainet võis niisiis kasutada ka ilma konserveeritud koeta, ka siis nähti raviefekti proteolüüsis, mis lagundaks ka patoloogilisi kudesid (patogeene). Pavlovi ajastul usuti kõnesolevat ainet ja selle tekitatud valgu laguprodukte mõjutavat ka kõrgemat närvisüsteemi ning sealtkaudu kogu organismi tervenemist.⁸⁹

Eestis kasutati klooratsiidi asemel klo(o)ramiini (mõlemaid pruugiti 2% lahuseana).⁹⁰ Kirurg Arnold Seppo kuderavi seisnes selles, et ta asetab pikka aega mittetervenenuid troofilistele haavanditele⁹¹ klooramiinis konserveeritud inimese lootekesti. Seppo tõdes haavas paranemisprotsesside ilmnemist ning uskus, et kuderavi on närvisüsteemi nõrk ärritaja ja seetõttu regeneratsiooni esilekutsuja, mis vajalik organismi nõrgenenud reaktiivsuse puhul.⁹² Kuderavist võib lugeda ka Artur Linkbergi artiklist, kus on kirjas, et 23-st seda ravi

⁸⁹ <http://bet-select.ru/tkanevaya-terapiya> (2.10.2017).

⁹⁰ Vt nt: Artur Linkbergi „Лечение длительно незаживающих язв по материалам клиники факультетской хирургии Тартуского Государственного Университета“, *TRÜ Toimetised*. Arstiteaduskonna töid, 36 (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954), 146. Ka klooramiin on kasutatav kui desinfektant.

⁹¹ Troofilised haavandid – kroonilised, halvasti paranevad haavandid, mis tekivad naha ja nahaaluse koe verevarustuse häiretest. On selge, et siin artiklis käsitletaval ajastul nähti selliste haavandite sünnis keskset rolli närvisüsteemil ning abi otsiti Pavlovi õpetusest. – Linkberg, 140.

⁹² Arnold Seppo, M. Ots. „Kliiniline ja tsütoloogiline regeneratsiooni dünaamika troofilistes haavandites lokaalse kuderavi rakendamisel“, *Teaduslikud tööd pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952), 387-400.

saanud troofilise haavandiga inimesest sai abi 22.⁹³ Erinevalt uniravist taandus kuderavi teema eesti teaduskirjanduses kiiresti (raamatukogudevaheline ühiskataloog sisaldab kaht auhinnatööd, kirjutatud 1950. ja 1954. aastal).

Kohanemine

Eesti arstkond suutis uute oludega kohaneda. Seda toetas see, et kampaaniate käigus ette võetu ei olnud mitte kõik äärmuslikult jabur. Tervishoiuõpetus ei vaidle vastu toonase nn profülaktilise meditsiini sõnumile, mille kohaselt inimest ümbritsev keskkond (ühiskond) määrab olulise osa paljudest tervisenäitajatest. Eitada ei saa ka toona palju tähelepanu leidnud „säästvat režiimi“. Mis puutub uniravisse, siis juba Ivan Pavlov oli püstitanud küsimuse, kas kunstlikult esile kutsutud narkoos on samastatav loomuliku unega. Tekkis võimalus uurida uinutite mõju.

Neuroloogide ja psühhiaatrite jaoks, kelle patsientide hulgas oli inimesi diagnoosidega, mille sümptomid olid muu hulgas unehäired, sai uniravi toonasel psühhofarmakonide-eelsel ajal üheks arvestatavaks võimaluseks inimesi aidata. Professor Arvo Tikk meenutas allkirjutanule jutustatud mälestustes neuroloogia instituudis tehtud ravi, pärast mida olevat patsiendid arste tänanud.

Psühhiaatria jaoks tähendas Pavlovi kampaania selle eriala lähendamist biomeditsiinile.⁹⁴ Seda suundumust ei saa meie kaasaja vaatevinklist hukka mõista, sest areng ongi läinud seda teed. Alternatiiviks oluks psühhiaatria kaldumine psühholoogia⁹⁵ või siis kirurgia valda, millest lähtuvalt toona samuti ebateadusi võis kohata.

⁹³ Линкберг, 146.

⁹⁴ Vt: Benjamin Zaijcek, *Scientific Psychiatry in Stalin's Soviet Union* (Chicago: Univ. of Chicago, 2009).

⁹⁵ Psühholoogia oli teadusharu, mis stalinistlike kampaaniate käigus tugevalt kannatas. Pärast 1950. aasta „kahe akadeemia teaduslikku sessiooni“ kuulutati kõik psühholoogiaõpikud mitterahuldavaks, kuna ei vastanud Pavlovi õpetusele. Peeti vajalikuks suunata psühholoogiaalane teadustöö kõrgema närvitegevuse seaduspärasuste uurimisele, st füsioloogia lainele. Psühholoogia puhul võeti 1950. aastate teisel poolel ka selge seisukoht, nimetades eriala arengut takistanud probleemina isikukultust ning Pavlovi õpetuse dogmaks tõstmist. – Ilmar Tagel. *Tartu Riiklik Ülikool Eesti nõukogude psühholoogia edasiarendamise ja õpetamise keskusena aastatel 1944–1956*. Diplomitöö, I kd. (Tartu: TRÜ Loogika ja psühholoogia kateeder, 1978), 30, 35.

Mingi piirini oli Jüri Saarmal (1921–2001) isegi õigus, kui ta (rääkides skisofreeniahaigete ravist) kiitis „meie kodumaise“ psühhiaatria üleolekut „koodanlike maade teadusest“: „Saksa psühhiaatria sattus skisofreenia, samuti ka teiste psüühiliste haiguste käsituses mendeelistliku „pärilikkusõpetuse“ ummikusse ning rakendas haigete ravimise asemel nende steriliseerimist ja füüsilist hävitamist. Inglise ja eriti Ameerika Ühendriikide psühhiaatria on hägustatud ebateadusliku freudismi ning mitmesuguste mehhanistlikkude „ajupatoloogia“ voolude poolt, millest on välja kasvanud ka näiteks skisofreenia operatiivse „ravi“ väär praktika.“⁹⁶ (Saarma rääkis eugeenikast ja lobotoomiast, mõlemaid peatükke meditsiiniloos praegu taunitakse. Siiski tuleb siinkohal veelkord rõhutada, et elati ajastul, mil puudusid tänapäeval psühhiaatrilisi patsiente ja nende arste palju aitavad farmakoloogilised vahendid, siit ka meeletlikud võtted.)

Tulgem nüüd aga nõukogude tegelikkuse juurde. Kampaaniad paljastasid inimeste võime nõukogude oludega kohaneda, leiti võimalusi ka pseudoteadusi ülemustele meelepärastelt töökindlatena näidata. Tingimused selleks löi stalinistlik bioloogia ise, olles holistlik ja meditsiinis lokalismi eitav, seega (lähtudes jällegi ajaloolistest paralleelidest), oli ka polüfarmaatsia⁹⁷ lubatav. Kuderavi puhul ilmselt oleks piisanud ka keemilisest ühendist, milles koepreparaati ette valmistati. Arnold Seppo rakendas lisaks kuderavile oma patsientide tervendamiseks kirurgilisi võtteid, likvideeris troofilisi häireid põhjustava faktori konventsionaalsel teel.⁹⁸ Isegi Vladimir Filatovi puhul mainitakse, et ta kombineeris oma „ravi“ antibiootikumide ja vitamiinide manustamisega.⁹⁹ Näeme, et toimus kohustuslike võtete sidumine efektiivsetega, kokkuvõttes sai võimudele ette kanda saadud tulemustest.

Inimesed pidid olema valmis oma vaadete allasurumiseks. Lembit Raid seletab kampaaniatega kaasa minekut enesekaitsemehhanismiga – seatud ülesandeid püüti täita võimalikult õigeaks ajaks,

⁹⁶ Jüri Saarma, „Kliinilisi kogemusi skisofreenia elekterkonvulsioonraviga“, *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, Arstiteaduslikke töid*, nr 36 (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954), 65.

⁹⁷ Erinevate ravimite üheaegne tarvitamine. Mineviku meditsiinis põhjustas seda ebaselgus tõve etioloogias.

⁹⁸ Seppo, Ots, 391, 398.

⁹⁹ <http://bet-select.ru/tkanevaya-terapiya> (2.10.2017).

samas formaalselt: „Nõnda saab seletada mõndagi naiivseteemalist kõnekoosolekut või kirjatükki noil aastail.“¹⁰⁰ „Andekamad“ teadlaste seast õppisid päris kiiresti kasutama kohustuslikku retoorikat. Näiteks Arnold Seppo (kes oli „Venemaa eestlane“ ja seega oli tal olnud suurem võimalus end mängureeglitega kurssi viia) õpetas 1950. aasta oktoobris kolleegidele, kuidas mõista põletikulist protsessi „dialektilist materialismi“ abiks võttes: „... patogenees põletikulise protsessi puhul – kvantiteet muutub kvaliteediks.“¹⁰¹

Võimude korraldatud kampaaniaid oskasid teadlased ka ära kasutada. Pärast seda, kui 1950. aasta märtsis andis NSV Liidu vabariikide õpetatud meditsiininõukogude (ÕMN)¹⁰² pleenum lõssenkismi vaimust lähtuva resolutsiooni, milles nõuti tegelemist eksperimentaalteadustega,¹⁰³ tekkis toona tooni andnud enesekriitika sekka ka eneseõigustust, täpsemini – pretensioone. Nimelt sai puudujääkides süüdistada eksperimentaalteaduste tegemiseks piiratud tingimusi.¹⁰⁴ Kurdeti, et ei ole võimalusi katseloomi pidada, ei jätku uinuteid jms, sedagi, et 1944. aastal asutatud patofüsioloogia kateeder, „millega täita suured ülesanded bioloogiateaduste mitšuurinlikus suunas rakendamisel arstiteaduses“, pole vahendite puudusel ja kaadrite nappusel korralikult tööle hakanud.¹⁰⁵ 1951. aasta oktoobris, kui ülikoolis valmistuti palavikuliselt „150. aastapäevaks“, tõdeti arstiteaduskonnas, et olukord ei võimalda endise Jurjevi ülikooli kuulsuse taastamist. Seda seepärast, et valitses kaadrite vähesus (kateedris üks-kaks inimest), oldi isoleeritud tervishoiuministeriumist (haiglad ülikoolilt ära võetud), teadustöö baas oli iganenud, lisaks polnud võimalik avaldada teaduslikke töid (1946. aastal suleti ajakiri Nõukogude Eesti Arst) jne.¹⁰⁶

Küllaltki rafineeritud moel kasutati pseudoteaduste tekitatud fooni siis, kui pöörduti võimude poole palvega taasavada 1946. aastal ilmumise lõpetanud meditsiiniline kuukiri. Arstiteaduskonna ja Tartu

¹⁰⁰ Raid (1991), 23.

¹⁰¹ EAA, T-720-1-5, l. 27.

¹⁰² Nimetatud organid, nende ülesanne oli korraldada meditsiiniteaduste tööd, asutati kõigi liiduvabariikide tervishoiuministeriumite juurde (Eestis 1945. aastal).

¹⁰³ ERA, R-7-12-12, l. 3.

¹⁰⁴ EAA, 5311-7-47, l. 61 jm.

¹⁰⁵ EAA, 5311-7-47, l. 4.

¹⁰⁶ EAA, 5311-7-84, l. 17.

linna juhtivad meedikud kurtsid 1950. aastal EKP KK esimesele sekretärile, et oludes, kus NSV Liidus pööratakse palju tähelepanu nn kohaliku patoloogia¹⁰⁷ küsimustele, on eestikeelne meditsiiniperioodika kaotatud (üleliidulised ajakirjad aga piirkondlikke teemasid ei kajasta). Kurdeti, et sellisel moel on Eesti teadlaskonnal raske lahendada lõssenkestlikus ja pavlovlikus vaimus nende ette seatud probleeme.¹⁰⁸

Kokkuvõtteks

Eelneva mõtestamisel tuleb arvesse võtta kõigepealt seda, et loodusteadused ja meditsiin olid siin artiklis käsitletaval perioodil palju vähem arenenud kui tänapäeval ning nii mõnedki teadlaste ees seisnud küsimused (nt käsitus reaktiivsusest) olid antud taustsüsteemis õigustatud. Teiseks tuleb mõista, et Eesti meditsiini jaoks oli 1940. aastate lõpp ja 1950. aastate algus mitmetahuliselt murranguline. Seda kõigepealt isiklikus plaanis – Lembit Raid kirjutab, et arvuliselt kõige enam kannatas ülikoolis repressioonide tõttu arstiteaduskond, kus vallandatute seas oli pea kogu sõjajaelne professorkond.¹⁰⁹ Olukord rahunes alles siis, kui 1951. aastal sai rektoriks Feodor Klement (1903–73), kes taandas ülikooli parteikomitee kaadripoliitika ajamisest.¹¹⁰ Olukorda rahustas ilmselt ka see, et samal 1951. aastal leidsid lahenduse päris mitmed protsessid, mida võiks seostada konkurentsiga institutsioonide ja isikute vahel. Need olid õhkkonda mürgistanud 1940. aastate lõpust ning pseudoteaduste pealesurumine andis sellele protsessile fooni ning lõi vahendid.

Nõukogude Liidus pidanuks teadusega tegelema eeskätt teaduste akadeemia süsteemi asutused. Ülikoolile tekkiski 1946. aastal konkurent ENSV TA, millel oli meditsiiniteaduste osakond. Viimase egiidi all rajati 1947. aastal Tallinnasse EKMI. Tundub, et algusest peale valitses konkurents tervishoiuministeriumi (komissariaadi) ja akadeemia vahel. Küsimus oli arstiteadusliku töö koordineerimises. Voldemar Vadi, kes oli teaduste akadeemia meditsiiniteaduste osakonna juhataja,

¹⁰⁷ Siinkohal peeti silmas eespool juba palju kirjeldatud lõssenkestlik-pavlovlikku lähenemist, mis soovis näha organismi ühes tervikus teda ümbritseva keskkonnaga ning seetõttu välistas suuremad üldistused.

¹⁰⁸ EAA, 5311-7-82, l. 33.

¹⁰⁹ Raid (1991), 29.

¹¹⁰ Raid (1991), 28.

rünnati alates 1948. aastast ning anti mõista, et ta tuleks vallandada.¹¹¹ Meditsiiniliste teaduste osakond teaduste akadeemia juures suletigi 1951. aastal ning kontrolli meditsiiniteaduste üle sai tervishoiuministeeriumi ÖMN. Nõukogude allikad kirjutavad, et alles alates 1952. aastast hakkas arstiteaduslik uurimistöo Eestis tööle ühtse plaani alusel. Selleks tuli ÖMN-il koordineerida nii teaduste akadeemia, tervishoiuministeeriumi kui ka kõrgharidusministeeriumi teadustööd.¹¹²

1951. aastal lõpetas TRÜ esimene suur lend arste. Samal aastal avati Tartu haiglad jälle rohkem arstiteaduskonna teadustööks (ülikooli kliinikud olid ära võetud juba 1944. aastal). 1951. aastal oli viimast korda üleval küsimus arstiteaduskonna ülikoolist eraldamisest. Nüüd oli ka rektor sellele vastu, oli ju ülikool kaotanud juba metsandus- ja põllumajanduserialad.

Lõssenkism ja teised siin artiklis tähelepanu all olnud nähtused hakkasid taanduma Stalini surma järel 1953. aastal. 1954. aastal hakkas jälle ilmuma eestikeelne meditsiiniajakiri Nõukogude Eesti Tervishoid. Alles 1960. aastatest alates saab rääkida tõsisema teadustöö tagasi tulemisest arstiteaduskonda. Tegemist oli reaktsiooniga NLKP Keskkomitee 1959. aasta juunipleenumi otsustele, mis kohustasid pöörama „otsustavat“ tähelepanu teaduse ja tootmise lähendamisele ning vajadusele tugevdada ülikoole, et ära kasutada sealset kaadrit. Nüüd suurendati kõrgkoolide teadustöö võimalusi ning 1960. aastate alguses panigi Artur Lind (1927–89) aluse Eesti molekulaarbioloogia koolkonnale. 1966. aastal toimunud NLKP XXIII kongress lõpetas ametlikult ühe selleks ajaks juba parkümmend aastat NSV Liidu teadlasi ahistanud ideoloogilise piirangu. Alates 1966. aastast mitte ainult ei tohtinud, vaid lausa pidi jälle tegelema geneetikaga.

Ken Kalling on TÜ meditsiiniteaduste valdkonna meditsiiniajaloo lektor

¹¹¹ Vt nt: ERAF, 6202-1-23, lk 2, 5, 10.

¹¹² ERA, R-7-12-100, l. 42.

Stalinist Pseudoscience at the Medical Faculty of the University of Tartu

KEN KALLING

University of Tartu Faculty of Medicine

The scientific community and historians are rather well acquainted with so-called Lysenkoism, a Stalinist-era pseudo-science denying mainstream genetics (Trofim Lysenko was the most famous propagator of the doctrine based on Lamarckian foundations). The vulgar interpretations of the teachings of Ivan Pavlov and a theory by Olga Lepeshinskaya have received less attention among Stalinist pseudo-sciences. The latter challenged the cellular theory of Rudolf Virchow. According to Lepeshinskaya, life as such can be witnessed also in biological matter that is not organised into cells. Basically, the concept was about spontaneous generation.

All three doctrines—Lysenkoism, Pavlov’s cult and Lepeshinskaya’s teachings—affected the work of Soviet medical professionals in the late 1940s, early 1950s. Numerous campaigns launched to introduce the new “teachings”, hit Estonian scholars especially hard, as the country had only recently been annexed by Soviet Russia and the Western scientific tradition was still strong in Estonia. In new circumstances Estonian medical professionals were obliged to introduce “sleep therapy” (based on Pavlov), “tissue therapy” (based on Lepeshinskaya) and accept the Lysenkoist denial of biological heritage.

These ideologically inclined doctrines started to recede after Stalin’s death. Lysenkoism was declared a failure by the Communist Party only in 1966 and Soviet biology (and medicine) could turn back to the path of mainstream genetics. In Estonia the foundations for modern molecular biology were laid already in the early 1960s.